

ШАРИАТ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ИСТИЛОҲИЙ МАЪНОЛАРИ, ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

¹И.И.Бекмирзаев

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломшунослик ва ислом цивилизациясини ўрганиш ISESCO
кафедраси профессори,

²Я.У.Абдурахмонов.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломшунослик ва ислом цивилизациясини ўрганиш ISESCO
кафедраси мустақил тадқиқотчиси.

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7854867>

ARTICLE INFO

Received: 13th April 2023

Accepted: 21th April 2023

Online: 22th April 2023

KEY WORDS

Шариат, Аҳли шаръ,
Нажмиддин Умар Насафий,
Саъдуддин Тафтозний,
ҳанафия, Ҳуқуқ
терминологияси, мужтаҳид,
фақиҳ, Қуръон, Сунна.

ABSTRACT

Ушбу мақолада шариат тушунчаси, унинг таърифи ва шариатнинг тўғри талқин қилишда фақиҳларнинг халқ орасида тарқалишида кўрсатган хизматлари, шариат ҳақида турли фақиҳларнинг фикрлари келтириб ўтилади ва энг тўғри фикрни илмий асослар билан далиллаб берилганлиги ҳақида сўз боради.

«Шариат», «шариа», «шаръ» сўзлари «сувга олиб борадиган йўл» маъносида ишлатилган¹. Шу асосда араблар ҳозирги кунда ҳам шоҳкўча (проспект)ни «ашшаритъ» деб атайдилар. Диний ифода билан айтадиган бўлсак, шариат илоҳий буйруқлар ва исломий қонунлар (ислом қонунчилиги) мазмунини англатади.

Унинг эски шакли «ширъа» бўлиб, одат маъносида қўлланилган².

Умуман олиб қараганда шариат сувга олиб борадиган йўл, одамлар сув ичадиган жой, катта ариқ, яратувчи томонидан пайғамбарлар орқали одамларга юборилган қонун, дин, дин йўли, ёруғ йўл ва қонун маъноларини ифодаловчи сўз бўлиб, унинг кўплиги «шароиъ»дир.

Аҳли шаръ (шариат аҳли) дейилганда мужтаҳид, қози, фақиҳ ва муфтий назарда тутилади. «Шаръ ва ақл»дан мақсад дин ва фалсафадир³.

Бу соҳада ўрта осиелик фақиҳлар ва мутакаллимлар ўз фикрларини билдириб келганлар. Масалан, Нажмиддин Умар Насафийнинг «Ақоид анНасафия» китобига Саъдуддин Тафтозний ёзган шарҳда таъкидланганидек, баъзан «шаръ» дейилганда фаръий ҳукмлар, яъни ҳуқуқий муаммолар бўйича амалий ҳукмлар назарда тутилади.

1 Абулфазл ибн Манзур. Лисон алараб. Ж.3. Байрут: Дор Содир, 1997. Б.421422.

2 «Ислом энциклопедияси». Ж.11. Истанбул: 1970 й. Б.424.

3 А.Деххудо. «Луғатнома». Техрон: 1346 х.й. № 156. Б.351.

Фаръий ҳукмлар ҳақидаги илм «илм ашшароийъ валаҳком» ва асосий ҳукмлар (эътиқодга тегишли ҳукмлар) ҳақидаги фан «илм аттавҳид валаҳком» деб аталади⁴.

Ушбу атама бир динийқонуний тизим сифатида мураккаб, кўп қиррали ва кенг қамровли моҳиятга эга бўлгани учун унга илмий таъриф бериш бўйича муайян тўхтамга келиш осон бўлмаган.

«Ҳуқуқ терминологияси» номли луғатномада шариат ислом ёки бошқа ҳар бир самовий диннинг барча ахлоқий, эътиқодий ва ҳуқуқий нормаларидан иборат деб изоҳланган. Шариат ёки шаръ фикҳий (ҳуқуқий) атама сифатида қонун маъносида ифодаланган⁵.

Шариат инсонларнинг бешта асосий манфаатларини муҳофаза қилишга қаратилган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. динни муҳофаза қилиш;
2. ҳаётни муҳофаза қилиш;
3. ақлни муҳофаза қилиш;
4. насл ва авлодни муҳофаза қилиш;
5. молу мулкни муҳофаза қилиш.

Тарихга назар солсак, мусулмонлар давлатга асос солингандан кейин, шахсий, ҳуқуқий ва ижтимоий ишларни идора қилиш учун бир қатор қонунқоидаларга зарурат сезиб, Қуръон ва Суннага мурожаат қилдилар. Уларга асосланиб, белгилаб олинган қонунқоидалар орқали мусулмонларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиш учун фойдалана бошладилар.

Дунёнинг буюк ўлкаларида ҳам давлат ташкил топганидан кейин қонун тузиш йўлига ўтиш шундай кечган. Масалан, Рим империясида давлат ташкил топганидан ўн-ўн беш аср ўтгандан кейин, 533 йили асрлар давомида Рим аҳолиси орасида йиғилиб келган лотин, саксон ва бошқа миллатлардан ўтган барча одат, расмрусум ва турли эътиқодлари қонуний мажмуа қилиб тўпланди.

Лекин мусулмонлар ўз ҳукмларини (қонунқоидаларини) Қуръон ва ҳадисдан чиқариб олиш бўйича илк кунларидан бошлаб кенг кўламли фаолият олиб бордилар. Шу йўсинда иккиуч асрда ислом шариати ривожланиб, ўз қиёмига етди. Дунёнинг энг юксак ва энг олий ҳуқуқий тизимларидан бири бўлмиш фикҳ ва унинг қонунлари мукамал шаклда тартибга солиниб тўпланди⁶.

Таъкидлагандек, шариатнинг асосини Қуръон ва Сунна ташкил этган бўлса ҳам, у амалий ҳаёт жараёнида бошқа қонуний тизимлар каби ўз тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Шариат ҳукмларини илоҳий манбалардан аниқлаб олиш, улардан олинган тушунчаларни белгилаб бериш услубларини яратиш каби фаолиятлар ислом тарихида эришилган илмий, маданий, ижтимоий ва сиёсий тажрибаларнинг маҳсули эди.

Ўтмишда исломий жамиятларни ўз таъсири остига олган табиий, иқлимий омиллардан ташқари, яшаш шароитлари ва унда мавжуд бўлган сиёсий ва ижтимоий

4 Саъдуддин Тафтазоний. «Шарҳ алақонид анНасафия» Лакнаҳу: Юсуфий матбааси, 1913 й. Б.4.; «Кашшофу истилоҳотил-фунун». Ж.1, Б.835.

5 М.Ж.Жаъфарий Лангрўдий. «Ҳуқуқ терминологияси». Техрон: 1376 х.й., Б.386.

6 Журжи Зайдон. «Ислом маданияти тарихи». Ж.3. Б.102103.

йўналишлар шариат ривожини учун тарихий омиллар бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, ислом дини тарқалиш доирасининг кенгайиши, турлитуман маданиятларга эга бўлган этник жамоаларнинг ушбу динни қабул қилиши ҳам бу соҳада ўз таъсирини ўтказди. Илк уч аср давомида айтиб ўтилган омиллар таъсири остида мусулмон ўлкаларида қурилган давлатларнинг турли муассасалари ва сиёсий фаолият тамойиллари шаклланди. Буларнинг ҳаммаси ислом қонунчилигининг ривожига чуқур из қолдирди⁷.

Шариатнинг тизимли бир тақсим ва таснифига ҳеч қачон эришилмаган. Суннийлар уни ташқи кўринишига кўра қуйидаги уч қисмга бўладилар: **ибодат** (ибодатлар ва уларга тегишли мажбуриятлар), **муомалат** (фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари), **уқубат** (жинот ва жазо масалалари). У, исно ашарий (жаъфарий) шиалар томонидан эса қуйидагидек тасниф этилган: **ибодат**, **уқуд** (икки томонлама шартномали ҳуқуқий муносабатлар), **ийқоот** (бир томонлама битимли ҳуқуқий муносабатлар), **аҳком** (бошқа ҳуқуқий муносабатлар)⁸.

Шариат бир диний қонуний тизим сифатида биринчидан, илоҳий ваҳй (ваҳйи жалий), яъни Қуръонга ва ундан кейин Пайғамбар Сунналари - «ваҳйи хафий»га асосланган. АнНаим таъкидлашича, ижмо ва қиёс Қуръон ва Суннада очиқойдин шариат манбалари қаторида зикр этилган бўлмаса ҳам, бу икки тушунчанинг ривожланиши оқибатида ислом қонунчилигининг икки манбаи даражасига кўтарилиши ҳижрий III асрларда суннийлик ҳуқуқий мактабларининг асосчилари бўлмиш имомлар ижтиҳодининг натижаси эди.

Ислом тарихига назар соладиган бўлсак, Мадина шаҳардавлигида мусулмонларнинг кўпчилиги назарий ва амалий томондан шариатга катта эътибор қаратиб келарди. Лекин назарий ва амалий соҳасида бундай уйғунлик ер юзининг маълум ҳудудида ва муайян муддат давомида амалга оширилди.

Аббосий халифалари Умавийларга нисбатан кўпроқ шаръий ҳукмларни татбиқ этиш бўйича олға қадам ташлашларини исботлашга ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, улар барча ишларни ўз қўлларида марказлаштирганликлари сабабли, шариат маҳкамалари сиёсий ҳокимиятдан ажралган мустақил олий суд органи (ҳокимияти) сифатида фаолият юрита олмасди. Ислом тарихининг сўнгги даврларида ҳам шариат ҳукмларига асосланиб амал қилиш, гоҳи энг кучли даражада ва баъзан энг кучсиз даража орасида тебраниб турарди.

Қуръони карим ва Суннада оила ва мерос бўйича муфассал йўлланмалар кўрсатилгани шариат аҳкомининг татбиқ этилишига сабаб бўлган. Фақиҳлар мусулмонлар билан яратувчи орасидаги алоқаларни тартибга солиш учун бир қатор меъёрларни умумий қонун эмас, балки хусусий қонун доирасида ишлаб чиқдилар.

Ан-Наъимга кўра, фақиҳлар бу соҳада олиб борган фаолиятларида шариат нормаларини бир қатор ахлоқий мажбуриятлар сифатида талқин қилишди. Ушбу нормалар дунёвий ечимга эга бўлган ҳуқуқий ва қонуний мажбуриятларга эмас, балки

⁷ Абдулло Аҳмад анНаим. «Ислом қонунларини ривожлантириш йўлида». Қоҳира: Сино нашри, 1994. Б.42.

⁸ «Ислом энциклопедияси». Ж.11. Б.430.

диний оқибатларга олиб келади. Шу йўсинда инсонларнинг барча фаолият соҳалари вожиб, мандуб, мубоҳ, макруҳ ва ҳаромга бўлинади.

Абдулло анНаим чиқарган ушбу хулосага биноан, шариат шахсий ёки умумий, ёхуд расмий суратда уммат (ислом жамоаси), давлат ва унинг умумий муассасаларига хитоб қилиш ўрнида, кўп ҳолларда ҳар бир мусулмоннинг виждонига хитоб қилиб келган.

Биз анНаим томонидан шариат нормаларининг барчаси ахлоқий мажбуриятлар сифатида талқин этилишига қаршимиз. Шунингдек «улар дунёвий ечимга эга бўлган ҳуқуқий ва қонуний мажбуриятларга эмас, балки диний оқибатларга олиб келади» деган фикрига қўшилмаймиз.

АнНаим фикр илмида белгилаб берилган ҳаққулло (Аллоҳнинг ҳуқуқи) ва ҳаққул-абд (банда, яъни кишиларнинг ҳуқуқи) атамаларнинг туб моҳиятини чуқур англаб олиши керак эди.

Фикрда ҳаққулло икки қисмга бўлинади: Биринчи қисм Аллоҳ билан бандалар орасидаги муносабатдан иборат бўлиб, яратувчига яқин бўлиш учун барча мусулмонлар томонидан бажарилади. Улар диний ва ахлоқий моҳиятга эга. Масалан намоз, рўза, закот, ҳаж ва бошқа ибодатларни бажаришда ҳар бир оқил ва болиғ кишининг ўзи масъул бўлиб, Аллоҳнинг олдида жавобгар ҳисобланади.

Ҳаққуллонинг иккинчи қисми жамият манфаатларини риоя қилган ҳолда шахсий ҳуқуқдан устун қўйилиб бажарилиши зарур бўлган ҳуқуқдир. Ҳуқуқ тили билан ифодаладиган бўлсак ушбу соҳа оммавий ҳуқуқдан иборат бўлиб, жиноят ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, халққа тегишли давлат бойликлари, барча фуқаролар фойдаланадиган умумий йўллар ва умумий муассасаларни қамраб олади. Ушбу маънода агар ҳаққулло (оммавий ҳуқуқ) билан шахсий ҳуқуқ бирбирига қарши турса, ҳаққулло устун қўйилади. Масалан, қурилиши керак бўлган бир умумий кўча ёки транспорт йўлини бир қатор фуқароларнинг шахсий уйлари устидан ўтказиш зарур бўлса, ўша уйлар эгалари розилик бермаса ҳам, давлат томонидан тасарруф қилиниб қиймати тўланади ва йўл қурилади.

Ҳаққулабд эса шахсий ҳуқуқдан иборат бўлмиш барча ҳуқуқ соҳаларини қамраб олиб, оила ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, вақф ҳуқуқи (жамғарманинг бир шакли) ва бошқа тармоқларга бўлинади.

Ахлоқий меъёрлар ислом ҳуқуқида ижобий аҳамиятга эга бўлса ҳам, айтиб ўтилган соҳаларнинг ҳеч бири соф ахлоқий нормалардан иборат эмас, балки амалий-дунёвий моҳиятга эга бўлиб, ўрни келганда қонуний мажбурият тусини олади.

Шариат ёки ислом ҳуқуқи тизими асрлар давомида турли дунёвий давлатлар ҳуқуқий пойдеворини ташкил этган ҳолда, ривожланган суд тизимининг шаклланиши учун замин яратиб бериб, амалий ҳаётда татбиқ этилиб келган ва асосан дунёвий ҳуқуқий нормалар мажмуасидир.

АнНаим эслатиб ўтган шариатнинг бешта категорияси (вожиб ёки фарз, мандуб, мубоҳ, макруҳ ва ҳаром)га келадиган бўлсак, вожиб, бажарилиши мажбурий шаклда талаб қилинган ишлардан иборат бўлиб, уни амалга оширган киши савоб эгаси ва тарк этган киши гуноҳкор бўлади.

Мандуб (мустаҳаб, маснун) бажарилиши маънавий мукофот, яъни савобга сабаб бўлиб, тарк этилиши жазога сабаб бўлмайдиган эзгу ишлардан иборат.

Бир ишни қилиш ёки қилмаслик бўйича инсоннинг эркинлиги, ибодат ҳолатидир. Кишининг ўз ихтиёрида бўлган ишлар барчаси мувоҳ деб аталади. Ибодат инсон ҳаётининг асл ва табиий ҳолатидир.

Мандуб ва макруҳ ахлоқ доирасида тургани учун уларни бажариш мажбурий эмас. Шу сабабли уларни амалга ошириш учун ҳеч қандай қонуний қафолат йўқ.

Инсон ҳаётининг асосий соҳасини тақлиф (қонуний мажбуриятлар) эмас, балки ибодат, яъни ихтиёр ва эркинлик ташкил этади. Шунинг учун қонунлар жамият ва инсон ҳаётининг барча соҳаларини қамраб ололмайди, балки айрим соҳаларга ўз таъсирини ўтказиши.

Ҳаром эса тақиқланган ва тарк этилиши мажбурий равишда талаб қилинган ва қонунга хилоф ишлардан иборат бўлиб, унга қўл урган киши таъқиб остига олиниб, жазоланади. Масалан бировнинг ҳуқуқига тажовуз ёки ҳаётига суиқасд қилиш, ўғирлик ва жиноятнинг бошқа турлари.

Ҳурмат ва вужуб, яъни ишларнинг ҳаром ва вожиблигининг муштарак томони қонуний жиҳатдан мажбурийликда намоён бўлади. Негаки муқаннин (қонун тузувчи) ушбу соҳаларда жамият аъзолари учун тааххуд (мажбурият) яратади. Биз биламизки, қонун мажбуриятнинг асосий манбаларидан ҳисобланади⁹.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, баъзи бир оврўпаликлар ислом ҳуқуқи борасида тўлиқ маълумотга эга бўлмаганликлари учун нотўғри фикрлар билдириб келганлар; Масалан, Р.Давид мусулмон ҳуқуқшуноси фақат қонунни шарҳлайди, янги норма ишлаб чиқишмайди, деган нотўғри хулосага боради¹⁰.

Лекин тадқиқотчиларнинг фикрича, ислом олимлари анбиёларнинг ворислари бўлганликлари учун ижтиҳод орқали қонун тузиш ҳуқуқига эгадирлар. Улар пайғамбарлар сингари ҳуқуқий нормалар вазъ қилишга ҳақлидирлар¹¹.

Шариат илмлари ва категориялари. Шариат илмлари (улуми шаръия) ҳақида буюк мутафаккир Абдурахмон ибн Халдун (1332-1406) ўзининг машҳур асари «ал-Муқаддима»да тўхталиб ўтган. У илмларни икки қисмга бўлади: биринчиси, инсон учун табиий бўлиб, унга тафаккур орқали эришиладиган ва иккинчиси эса, нақл (ривоят) орқали эришиладиган илмлардан иборат бўлиб, инсонлар уни асосчиси (пайғамбар)дан оладилар. Биринчи қисм илмлар ҳикмат ва фалсафага мансуб илмларни ўз ичига олади. Инсон уларни ўз идроки ёрдамида турли мавзулар ва масалаларга доир далиллар орқали қўлга киритади.

Иккинчи қисм «нақлий ва вазъий илмлар» номи билан аталиб, унда хабарлар (ҳадислар) орқали шариат асосчисидан нақл ва ривоят этилади. Бу илмлар (асосий қоидалари) ҳақида ақлни ишга солиб, фикр юритиш мумкин эмас. Фақатгина уларга боғлиқ бўлган фаръий (жузъий) масалаларни қиёс орқали белгилаб олиш мумкин. Бу

⁹ М.Ж.Жаъфарий. Лангрудий. Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий тизимлар. Техрон: Ганжи дониш кутубхонаси. 1370 ҳ.й. Б.18.

¹⁰ Ўша асар, ўша жой.

¹¹ Шаъроний А. Мезон. Ж.1. Б. 75.

эса шаръий илмлар ва уларни ўзлаштириш учун бизга ёрдам берадиган илмлардан иборатдир¹².

Икки қисмдан иборат бўлган мазкур фанлар «ақлий» ва «нақлий» ёки «маъқул» ва «манқул» илмлар деб ҳам юритилган.

Шариат илмлари ислом дини ва унга боғлиқ бўлган масалаларни қамраб олади. Мазкур илмлар қироат илми, тафсир илми, ҳадис илми, фикҳ илми ва унинг фаръий (жузъий) қисмлари, шунингдек, калом илмидан иборатдир.

Араб тили ва адабий фанлари ҳам, улуми шаръиянинг ўрганиш воситаси бўлгани учун, унинг бир қисми деб ҳисобланган¹³.

Ушбу фанларни қисқача танитиб ўтиш зарур. Бунинг икки сабаби бор: биринчидан, ушбу фанлар ва уларнинг турлари ислом дини бўйича, ҳам ақидавий соҳаларда ва ҳам ҳуқуқий соҳаларда юзага келган ихтилофлар, ақидавий ва ҳуқуқий мазҳаблар (мактаблар)нинг асосий негизи ҳисобланган. Иккинчидан, қадимий Турон — Ўрта Осиё ҳудудига мансуб бўлган олимлар ушбу фанлар ривожига катта ҳисса қўшиб келганлар.

Биринчиси, **қироат илми**, Қуръони карим ислом динининг асосий манбаи бўлгани учун уни ўзгаришлардан сақлаш ва мазмунини чуқур тушуниш учун қироат ва тафсир илмлари юзага келган. Қироат илми мутавотир ривоятлар (кўп ишонарли кишилар томонидан қилинган ривоятлар)га доир ихтилофларни назарда тутиш билан бирга Аллоҳ каломини тўғри ва хатосиз ўқиш масалаларини текширади. Бундан ташқари унинг асосий мақсади Қуръонни таҳриф (ўзгартириш)дан сақлашдир.

Ҳижрий II аср жараёнида юзага келган «Қуррои сабъа» («Етти қори») катта эътиборга эга бўлиб, ўз қироат (ўқиш) шеваларининг тўғрилигини Пайғамбаргача етиб борадиган турли ишонарли ҳужжатлар ва ривоятлар орқали асослаганлар¹⁴.

Қироат илми камида етти хилга бўлинади. Улар бўйича жуда кўп китоблар ёзилган.

Иккинчиси, **тафсир илми**, Пайғамбар ҳадислари, араб тили грамматикаси қоидалари ва балоғат илмининг усулларига таяниб Қуръон оятларининг мазмунини ёритиб берадиган илмдир. Мазкур илмда оятлардаги сўзларнинг маъноси, оятлар нозил қилинишининг сабаблари, Қуръондаги турли мужмал (ноаниқ) калималар ва ишоралар, носих ва мансух (бекор қилувчи ва бекор қилинган) оятларни бирбиридан ажратиб олиш, ундаги турли қисса ва ҳикояларни ёритиб бериш ҳақида сўз боради.

Тафсир илмидан мақсад Қуръон оятларининг ҳақиқий мазмун ва моҳиятини тушунишдир. Ушбу фан ҳуқуқий муаммоларни Қуръон оятлари асосида ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Баъзи ривоятларга кўра, Ибн Аббос биринчилардан бўлиб Қуръон тафсири бўйича китоб ёзган. Буни Ибн анНадим қадимий тафсирлар қаторида зикр этган¹⁵.

12 Ибн Халдун. АлМуқаддима. АлИскандария: Дору Ибн Халдун. Б.305.

13 Абдулхай Ҳабибий, Афғонистон исломдан кейин. Ж.1. Кобул: Давлат матбааси, 1950 й. Б.68.

14 З. Сафо. Эронда адабиёт тарихи. Ж.1. Б.68.

15 Ибн анНадим. АлФихрист. Байрут. Дорулмаърифана нашри. Нашр йили кўрсатилмаган. Б.50.

Шиаляр иддаосига кўра, энг қадимий тафсир имом Муҳаммад Боқир қаламига мансубдир¹⁶.

Қуръони карим бўйича жуда кўп тафсирлар ёзилган бўлиб, уларнинг энг машҳури буюк тарихчи Муҳаммад ибн Жарир атТабарий қаламига мансуб «Тафсири Табарий» номи билан шуҳрат қозонган «Жомий албаён фи тафсир алҚуръон» дир.

Учинчиси, **ҳадис илми**да ислом Пайғамбари ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) нинг сўзлари, бажарган амаллари ва тасдиқлари ҳақида сўз юритилади. У икки қисм, **ривоят алҳадис** ва **дирият алҳадис** илмларидан иборатдир.

Замон ўтиши билан ҳадислар кўп ривоят қилиниб, хилмахил тўқима - сохта ҳадислар ҳам уларга қўшила борган. Ҳижрий II асрдан бошлаб уларни тўплаш ишларига катта эътибор қаратилган ва биринчи тўпламлар тузилган. Мазкур тўпламлар муаллифлари қаторида марвлик машҳур муҳаддис Ибн Муборак ва Абу Сулаймон алЖузжоний катта ўрин тутганлар.

Ҳадисларнинг биринчи тўпламлари кўпинча фикҳийҳуқуқий масалаларга доир ҳадисларни ўз ичига олган. Ҳижрий II аср охири (VIII аср авваллари)га келиб, мукамалроқ усулларга таяниб янги тўпламлар (муснадлар) тузилган. Ҳижрий III асрда саҳиҳ ҳадисларни сохта ва тўқима ҳадислардан ажратиб олиш учун ҳадислар ровийларини танқидий услубда текшириш зарурати юзага келган. Бу эса олтига энг саҳиҳ китоблар (Сиҳоҳи ситта)ни тўплаш даври эди. Улар Саҳиҳ алБухорий, Саҳиҳи Муслим, Жомеъ атТермизий, Абу Довуд, анНасоий ва Ибн Можа «Сунан»ларидан иборатдир. Мазкур олти буюк муҳаддислардан уч киши (Имом Бухорий, Имом Термизий ва Имом Насоий) Мовароуннаҳрга, қолган учтаси эса Хуросонга мансуб бўлган.

Тўртинчиси, **фикҳ илми** (ислом ҳуқуқи)дан иборат бўлиб, ундан мақсад шарият ҳукмларини чуқур англаб олиб, уларни амалга ошириш иқтидори ва малакасига эга бўлишдир¹⁷. Фикҳ илми Қуръон ва Суннадан ижтиҳод орқали ҳукмларни чиқариб олишга таянади. Ижтиҳод эса ҳуқуқшуносларо ихтилофлар юзага келиши ва турли мазҳабларнинг вужудга келишига сабаб бўлган.

Пайғамбар ҳаётлигида юзага келган барча муаммоларни унинг ўзи ечиб берарди. Аммо унинг вафотидан кейин тўртта халифа ва машҳур саҳобаларга, сўнгра тобеинларга мурожаат қилинарди.

Ислом давлати чегараси кенгайгандан кейин турли миллатларни ўз ичига олган улкан ислом жамиятида вужудга келган янги янги масалаларнинг ечими Қуръон, Сунна ва ижмода топилмаган тақдирда раъй ва қиёсга мурожаат этилиб ижтиҳод қилинган.

Ибн Халдун фикрича, ижмо ва қиёс саҳобалар замонида мавжуд бўлиб, улар билан фикҳ усуллари (асосий манбалари) тўрттага етиб борган эди.

Олмониялик шарқшунос олим Эдвард Заховнинг айтишича, фикҳ илми борабора ўзига хос бир мустақил моҳиятга эга бўлиб, қироат, тафсир ва ҳадис илмларидан ажралган.

Фикҳ икки асосий қисм, яъни «усулулфикҳ» ва «фуруъулфикҳ»га бўлинади.

16 З. Сафо. Эронда адабиёт тарихи. Ж.1. Б.70.

17 АлМавсуатулфикҳия. Ж.32. Кувайт: Авкоф ва исломий ишлар вазирлиги. Доруссафва матбааси, 1995. Б.193.

Бешинчиси, **калом илми**, Ибн Халдун таъкидлашича, иймонга тегишли масалаларни ақлий далиллар билан исботлаш ва аҳли сунна мазҳабларидан чиқиб кетган бидъатчилар ақидаларини рад қилишга тегишли фандир¹⁸.

Ислом динининг ақидавий асослари бўлмиш яралиш, қайтадан тирилиш, Аллоҳнинг борлиги, бирлиги ва иймон чегаралари, жабру ихтиёр, хайру шар (яхшилик ва ёмонлик), тангрининг зоти ва сифатлари ва унинг каломи (Қуръон) каби масалалар калом илмининг мавзуини ташкил этади.

Ахлоққа тегишли меъёрлар мустақил бир фан сифатида шаклланган бўлса ҳам, уларни шариатдан, айниқса ҳуқуқий нормалардан ажратиб бўлмайди.

Тасаввуф таълимоти виждониёт (инсоннинг ички дунёсига тегишли меъёрлар) мажмуаси бўлиб, алоҳида бир фан сифатида ривожланди ва баъзи бир қарашлари, масалан, ваҳдат масаласи бўйича шариат билан уйғунлаша олмади¹⁹.

Шариат категориялари (мақулалари). Барча шаръий ҳукмлар амр ёки наҳй (ман этиш, қайтариш)дан иборат эмас. Кўп жойларда диний нуқтаи назардан муайян ишларнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги талаб қилинса, айрим ўринларда баъзи бир ишларнинг ёқимсизлиги назарда тутилади. Шаръ томонидан на тавсия этилган ва на ман этилган ишлар ҳам инсонлар фаолиятининг асосий қисмини ташкил этади. Шунга биноан қуйидаги бешта ҳукм (алаҳқом алҳамса) бешта шаръий мақула (категория)ни ифода этади:

1. Фарз ё вожиб, яъни амалга оширилиши мукофотга ва тарк этилиши жазога сабаб бўлувчи мажбурий ишлар. Ушбу категория икки тур, яъни **фарзи айн** ва **фарзи кифоя**га бўлинади.
2. Сунна, мандуб, мустаҳаб, мақбул, марғуб, нафл ё нофила тавсия этилган, яъни тарк этилиши жазога сабаб бўлмай, бажарилиши савоб (маънавий мукофот)га лойиқ деб билинган амаллар. Мазкур амаллардан ҳар бирини бажариш татаввуъ деб аталади.
3. Мубоҳ (баъзан жоиз деб ҳам аталади) бажарилиши ва бажарилмаслиги на мукофот ва на жазога сабаб бўлмайдиган амаллардир. Уларни бажариш ёки бажармаслик инсоннинг ўз ихтиёрига топширилган. Бундай ишлар **ибоҳа**, яъни инсоннинг ихтиёрида бўлган ишлар соҳасини ташкил этиб, «**ибоҳаи шаръия**» - шариат томонидан берилган ихтиёр, деб аталади.
4. Макруҳ, яъни жазога сабаб бўлмайдиган, аммо ислом қонунлари меъёрларига уйғун келмайдиган ишлар. Кейинги даврларда ушбу қисмда «**хилоф алавл**» (мақбулга қарши) атамаси ҳам қабул қилинган. Унга кўра «**мандуб**» билан «**мубоҳ**» ўртасида «**авло**» (марғуб ва мақбул) категорияси туради.
5. Ҳаром (маҳзур деб ҳам аталади) тарк этилиши қатъий ва мажбурий услубда талаб қилинган ва уни амалга оширган киши таъқиб остига олиниб, жазолашга ҳукм этиладиган ишлар, масалан, одам ўлдириш, ўғрилиқ қилиш каби ишлардир. Бундай ишлар муҳаррамот ва ҳар бири ҳаром ёки муҳаррам деб аталади.

Ибоҳа соҳаси, яъни мубоҳ ёки жоиз ишлар соҳаси жамият ҳаётининг асосий қисмини ташкил этгани учун, қонун соҳасига кирмайди²⁰.

18 Ибн Халдун. «АлМуқаддима». Б.321.

19 Кенгроқ маълумот учун қаралсин: Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон». Т., «Адолат», 2001.

Шариат ва қонун. Шариат бир ҳуқуқий тизим эканлиги ҳаммага маълум. Лекин ундаги диний моҳиятни асосий ўринга қўйиш натижасида 19 асрга келиб Ғарб давлатлари қонунчилиги билан тўқнаш келинганда уларни қиёслаш ва шариатни улардан устунлигини кўрсатиш мақсадида баъзи фикрлар билдирилган бўлиб, кўпчилигида баъзи ҳақиқатлардан кўз юмилган. Масалан, жиноят қонунчилигини қиёсий ўрганган Абдулқодир Ўда ёзишича, шариат уч нуқтаи назардан қонундан фарқланади:

Биринчидан, қонун инсон тафаккури ва ижодининг маҳсули бўлса, шариат яратувчи томонидан юборилган. Қонун ҳар доим ўзгариб турса, шариат ўзгариш ва заволдан узоқдир.

Иккинчидан, қонун жамият томонидан унинг ҳаётини тартибга солиш ва эҳтиёжларини қондириш учун яратилган бир қатор қоидалар сифатида жамият ўзгариши билан ўзгариб туради. Лекин шаръий қонунлар умумий моҳиятга эга бўлгани учун ўзгаришни қабул қилмайди.

Учинчидан, қонун жамият томонидан унинг урфодатлари, расму русумлари ва тарихига мувофиқ яратилади. Шунинг учун қонун жамиятдан кейин юзага келиб, унинг тараққиётига боғлиқ бўлади. Қонунни жамият яратади, жамиятни қонун эмас. Аммо ислом қонунчилиги жамият маҳсули бўлмай, жамиятни шариат яратади, яъни жамият шариатнинг маҳсулидир²¹.

Ўданинг ушбу хулосаси кенг мунозарали ва баҳсли масала ҳисобланади.

Муаллиф бир қатор қадриятлар, жумладан, қуйидагиларни ислом қонунчилигининг олий хусусиятлари сифатида қайд этади:

- Тенг ҳуқуқлилиқ назарияси;
- Эркак билан аёлнинг тенг ҳуқуқчилиги;
- Ҳуррият назарияси;
- Эътиқод эркинлиги;
- Сўз эркинлиги;
- Шўро (кенгаш) назарияси;
- Талоқ (ажралиш) назарияси;
- Ичкиликни таъқиқлаш²².

Муаллиф булардан ташқари муомалот, тижоратсавдо ва қарздорлик масалаларига тегишли бўлган бир неча хусусиятларни ҳам зикр этади.

Абдулқодир Ўда билдирган фикрларни ўрганиб, улар бўйича қуйидагича танқидий мулоҳазалар билдириш мумкин:

Дунёвий қонунлар билан ислом қонунчилигининг энг асосий фарқи шундан иборатки, шариатнинг иккита асосий манбаи бўлмиш Қуръон ва Сунна, илоҳий моҳиятга эга (яъни Қуръон ваҳйи жалий ва Сунна эса ваҳйи хафий) эканлигидир.

20 Кенгрок маълумот учун қаралсин: «Ислом энциклопедияси». Ж.11. Б.430431.; «Исломда ҳуқуқ». Б.13.; М.Жаъфар Лангрўдий. «Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар». Техрон: 1370 ҳ.й. Б.18.

21 Абдулқодир Ўда. «АтТашриъулжиноий алисломий муқоринан билқонуилвазъий» (Шариатда жиноят қонунларини дунёвий қонунлар билан қиёсий ўрганиш). Ж.1. Байрут: 1985. Б.1822.

22 Ўша асар. Б.2546.

Учинчи ва тўртинчи манбалар, яъни ижмо ва қиёс айтиб ўтилган илоҳий манбаларга ассосланган бўлса ҳам, рационал (ақлий) манбалар ҳисобланади. Негаки ижмо, қиёс ва уларнинг турлари инсон тафаккурининг маҳсулидир. Шу сабабли ислом қонунчилигининг асосий усул ва қоидалари Аллоҳ томонидан юборилган бўлса ҳам, унинг барча қирралари яратувчи томонидан белгилаб берилган эмас. Шариат бирданига бугунги ўз мукаммал шаклида юзага келмаган, балки Муҳаммад (с.а.в) давридан бошлаб ривожланиб борган, турли миллатлар ва халқлар урфодатларидан фойдаланилган ҳолда саҳобалар, тобеинлар ва буюк мужтаҳидлар ижтиҳоди орқали эришилган ютуқлар орқали такаммул даражасига кўтарилган. Ҳатто ислом динининг биринчи босқичидан жоҳилият араблари ҳаётига сингиб кетган урфодат қонунлари, масалан, музораба (пулни фойдага шерикликка бериб ишлатиш), ҳакамият (ҳакамлик), салам (пишиб етилмаган дон, буғдой, пахта ёки бошқа нарсаларни олдиндан пул тўлаб сотиб олиш), арабларда қонуний ҳисобланган олти хил никоҳнинг икки тури, яъни ҳозирги қонуний никоҳ ҳамда вақтинча никоҳ²³ ва исломнинг асосий қоидаларига қарши бўлмаган бошқа бир неча урфодатлари қабул қилиниб, ислом ҳуқуқи таркибига киритилган. Улардан айримлари, масалан, саламга бир оз ўзгартиришлар киритилиб, айримлари шундайлигича қабул қилинган.

Шаръий асосларга мос келмайдиган бир қатор урф қонунлари, масалан рибо (судхўрлик), хотинни алмаштириш, ўз хотинини аслзода оилаларга юбориб насл олиш ва ноқонуний йўл билан ҳомиладор бўлиб, бола туғилгандан кейин унинг отасини белгилаб олиш каби никоҳ турлари бекор қилинди.

Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан ҳуқуқий соҳада эришилган кўп ютуқлар, масалан, бухоролик фақиҳлар томонидан ишлаб чиқилган «байъ билвафо» ҳам шаръий масалалар жумласида қабул қилинган.

Шунингдек, ислом қонунчилигининг пойдевори бўлмиш эътиқоднинг асосий масалаларидан ташқари суннийлар ва шиалар орасида, айниқса, имомлик ва халифалик (яъни ҳокимият) масалалари ва ҳуқуқий муаммолар бўйича кўп ва баъзан келишиб бўлмайдиган ихтилофлар мавжуд.

Суннийлик мазҳаблари орасида ҳам турли ҳуқуқий ва эътиқодий соҳаларда ихтилофлар борлиги ҳаммага маълум. Ҳатто баъзан бир мазҳабда раво бўлиб, иккинчи мазҳабда нораво бўлган масалаларга ҳам дуч келамиз.

Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, ислом қонунчилиги замонлар ўтиши оқибатида ижтимоий ва иқтисодий шароит ўзгариши билан ўз асосий қоидаларига таянган ҳолда ривожланиб келган ва ҳар доим замон талабларига мослашиш салоҳиятига эга бўлган.

Чунки, замон ўтиши билан жамият бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиб, инсонларнинг ўзаро муносабатлари ўзгариб туради ва бу эса янги замон талабларига биноан ислом ҳуқуқини тараққиёт томонга олға суради.

23 Ушбу никоҳ Пайгамбаримиз томонидан кейинроқ Хайбар урушида бекор қилинган. Лекин шиаликнинг жаъфарий мазҳабида сақланиб қолган.

Пайғамбар ва саҳобалар замонидаги содда ҳаёт билан кейинроқ тасарруф қилинган ўлкалардаги кенг ва кўп қиррали маданий ҳаёт ўртасидаги тафовут беқиёсдир²⁴.

Айтиб ўтилган ихтилофларга нималар сабаб бўлган, деган саволга келадиган бўлсак, таъкидлаш керакки, шариат асосчиси умумий ҳукмларларни баён этгандан сўнг, жузъий масалалар, масалан шартномаларнинг шакл ва турлари ҳақида қисқача бўлса ҳам йўлланмалар бергани йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида олдисотди шартномаларига доир минглаб масала мавжуд. Ҳолбуки, Қуръони каримда байъ (олдисотди) ҳақида иккитадан ортиқ оят йўқ. Ҳадис китобларида ҳам ушбу мавзуга тегишли ҳадислар сони йигирмадан ошмайди²⁵.

Ижара ҳақида ҳам Қуръони каримда фақат иккита оят бор ва ҳадислар сони бу борада 78 тадан ошмайди. Мазкур оят ва ҳадислар ҳам инсонлар ва ҳайвонлар ҳақида бўлиб, ақор (кўчмас мулк) - ерлар борасида на бир ҳадис ва на бир оят мавжуд.

Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар алайҳиссалом замонида халқлар орасида муомалот урфодат асосида амалга оширилди, шунинг учун Пайғамбар урфодатни қабул қилиб, ортиқча ҳукм бермади. Мазкур соҳада шаръий насслар (оят ва ҳадислар) мавжуд бўлмагани учун икки машҳур мужтаҳид - Абу Бакр Асам ва Ибн Алия кўчмас мулк (ер)ни ижарага бериш ва ижарага олиш жоиз эмас деб ҳукм қилганлар²⁶.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Муҳаммад (с.а.в.) инсонлараро амалга оширилиб турадиган муомалотга тегишли масалалар бўйича ислом қонунчилиги аҳкомини умумий шаклда белгилаб бериб, жузъийёт ва амалиётга оид ҳукмларни урфодат, замон тақозоси ва ислом жамоасининг фаҳму идрокига топширганлар. Негаки инсонларнинг амалий ҳаёти муомалотга боғлиқ бўлиб, ҳар доим ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт ўзгариши билан у ҳам ўзгариб туради. Шу сабабли исломнинг буюк фақиҳлари «**Замон ўзгариши билан шариат ҳукмларининг ўзгариши инкор қилинмайди**», деб таъкидлаган эдилар²⁷.

Ислом қонунчилиги шу йўсинда ривожланиб бориб, турли элатлар ва халқлар амалий ҳаётдан олинган урф қонунларини исломий қоидаларга мослаштириб ўз таркибига киритди ва ҳижрий III аср – мужтаҳидлар даврининг сўнгги босқичига келиб мукаммаллашди. Шунингдек, Абу Ҳанифа мазҳабига биноан **истеҳсон** қоидаси, Молик ибн Анас мазҳабига биноан **масолиҳи мурсала** (манфаат қоидаси) ва улардан ташқари урфодат, шариатнинг қўшимча манбалари сифатида қабул қилинди. Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан яратилган асарларда минтақа халқларининг урфодатлари, расм-русумларининг катта қисми қонунийлаштирилиб, шариат таркибига киритилди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абдулқодир Ўда ва у билан ҳамфикр бўлган олимлар томонидан шаръий ҳукмларнинг ўзгармас ва ривожланишдан узоқ бир тизим сифатида талқин қилиниши ислом руҳи ва

24 Муҳаммад Юсуф Мусо. Ислом ҳукуки тарихи. Қоҳира: 1954. Б.30.

25 Саййидбек. Фикҳ усуллари сабоқлари. Истанбул: Дорулфунун матбааси, 1340 х.й. Б.12.

26 Ўша асар, ўша бет.

27 Ўша асар, ўша бет.

фалсафасига мос келмайди. Шунингдек, Ўда томонидан фақат ислом қонунчилигига хос деб кўрсатилган бир қатор қадриятларнинг кўп қисмини (биз улардан саккизтасини кўрсатиб ўтдик) дунёвий қонунлар ва Ғарб ҳуқуқий тизимларида ҳам кенг кўламда кўриш мумкин. Уларни фақат ислом қонунчилигига хос деб бўлмайди.

Шариат ва ислоҳот. Аббосийлар ҳокимиятининг биринчи босқичида имом (ёки халифа) ислом жамоасининг мутлақ раҳбари, яъни яқка ҳокими бўлса ҳам, қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмас эди. Лекин шармат чегарасидан чиқмасдан идорий ишларни тартибга солиш учун норматив актлар чиқаришга ҳақли эди.

Ўша даврда «**қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмаслик**» назарияси қабул қилинган бўлса ҳам, бу назария очиқ суратда қонун чиқариш ва ишларни ижро этиш салоҳиятларини бирбиридан ажратилмаган эди.

Кейинги халифаларнинг ҳар бири ўз маҳкамалари учун қонун тузардилар. Уларнинг бундай амаллари ҳақиқатда бир навъ қонун чиқариш бўлса ҳам, ҳоким фармонраволар уларни «идорий қўлланмалар» деб атардилар. Уларча бундай қонун чиқариш фаолиятлари фақат шариатни такмил этиш, унинг ҳукмларини амалга оширишга қаратилган эди ва уларнинг сиёсий салоҳияти доирасига кирарди. Бундай идорий қонунларнинг яққол мисоли Усманий султонларининг «**қонунномалар**»и эди²⁸.

Аббосийлар давлати раҳбарлари, ислом шариатини ўз ҳукуматларининг қонунлари сифатида тадвин қилиш учун ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, қонун ва мазҳабни назорат қилишга қаратилган бундай фаолият кўп давом этмади. Дин арбоблари давлат билан бирлашиб ҳамкорлик қилишга хоҳиш билдирмадилар. Шу йўсинда ислом қонунчилиги ўз мустақиллиги (яъни, давлатдан ажралганлиги)ни сақлаб қолиб, амал доирасидан узоқлашди.

Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ва Абу Сулаймон Жўзжонийларнинг, Умавийлар ва Аббосийлар давлатлари томонидан уларга таклиф этилган қозилик вазифасини қабул қилмаганликлари бу ҳолатга мисол бўла олади.

Усманий султонлари ўзларини Аббосийларга нисбатан яхшироқ давлат раҳбарлари сифатида кўрсатиш учун иш юритардилар. Улар XV аср ўрталаридан бошлаб XVI аср охирларигача ислом қонунларини дунёвий ривожланган ва маданиятли жамиятларга татбиқ эта бошладилар.

Шариат бўйича ислоҳотни амалга ошириш мафқураси узоқ тарихга эга. Энг ашаддий реформистик ҳаракатлардан бири ШимолиҒарбий Африка ва Испания (Андалусия)да 1146 йиллари юзага келиб, «алМарварид» ҳаракати деб номланган.

XIX асрда Фўлон (ёки Фўлоб) ҳаракати Ғарбий Африка, жумладан, Шимолий Нигерияда юз берди. «АлМарворид» ва «Фўлон» моликий мазҳаби тарафдори эдилар. Улар шариатни Арабистон ярим оролида вужудга келган даврида қандай бўлса, ўша ҳолатга қайтаришни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эдилар.

28 Исломда ҳуқуқ. Б.69.

Ваҳҳобийлар ҳаракати Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (17031787) томонидан ҳанбалӣ мазҳаби таълимоти ва унинг реформист тарафдори сифатида танилган Ибн Таймия назарияларига асосланган эди²⁹.

Ваҳҳобийлар бевосита дин номи билан иш кўрган ва уни «тозалаш», гўёки Пайғамбар давридаги асл ҳолатига қайтариш, барча арабларни яшил байроқ остида бирлаштириш каби ғояларни илгари сурдилар.

Ваҳҳобийлар дунёвий маданиятга қатъий қарши туриб, мусиқа, театр ва тасвирий санъат билан шуғулланиш, бадиий завқ олишни кечирилмайдиган гуноҳ деб ҳисоблашади.

Ваҳҳобийлар Пайғамбар алайҳиссаломнинг «**Ҳар бир янгилик залолатдир**» деган ҳадисларига асосланиб, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда юз бериб келган ва юз берадиган барча янгиликларни бидъат ва залолат деб биладилар. Ислом олимлари таъкидлашларича, ушбу ҳадисда ҳазрат Пайғамбар ибодатлар бўйича янгиликларни назарда тутганлар³⁰.

Шунингдек, «**алИхвон алмуслимун**» (Мусулмон биродарлар) ҳаракатининг раҳбарларидан Саййид Қутб ўзининг «Маолимун фиттариқ» (Йўллардаги белгилар) номли китобида ислом чегарасидан чиқиб, гўёки «куфр доирасига кирган» ер юзининг барча мусулмонларини ҳидоят йўлига бошламоқчи бўлади.

Саййид Қутб ўз китобининг аввалидан охиригача барча мусулмонлар ва мусулмон жамоаларини Аллоҳ ҳокимиятини бандаларга топшириб, ислом шариатини амалга оширувчи ҳокимга ўрин қўймаганликлари сабабли кофир деб билади. Унинг фикрича «бугун барча олам аҳли жоҳилият даврида (ислом динидан олдинги кофирлик даврида) яшамоқдалар». Унингча «ислом ҳокимияти ўрнатилмаган ва шариат асосида иш олиб борилмайдиган ҳеч бир юртда ислом мавжуд бўлиши мумкин эмас». У бундай ҳолатда мусулмонларни коммунистлар, санамларга сиғинувчилар (бутпарастлар), яҳудийлар ва насронийлар билан бир қаторга қўяди ва ҳаммасини кофир деб билади: «Дарҳақиқат асосий масала куфру иймон, ширку тавҳид, жоҳилият ва ислом масаласидир. Бугун мусулмонлар ҳар қанча ўзларини мусулмонмиз деб даъво қилсалар ҳам, мусулмон эмаслар»³¹.

Ушбу ҳаракатнинг назариётчиларидан яна бири Шукрий Мустафо «алХилофа» (Халифалик) номли китобида, мусулмонларни куфр ва динсизликка маҳкум қилиб, бордию бирон бир киши, шаръий узрсиз бирон бир фарз бўлган амални бажармаса кофир бўлади дейди. У ҳаддан ошиб, «ислом Пайғамбари ўқиш ва ёзишни билмасди, замонавий фанлар мусулмонларни куфру залолатга олиб боради» деган фикрга асосланиб, «**таълим куфру залолатдан бошқа нарса эмас, таълим, олий ўқув юртлари ва уларнинг тепасида турган «алАзҳар»³², куфр ва гумроҳлик**

29 Ўша асар. Б.78.

30 Ҳусниддинов З. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. Б.4344.

31 Алливоёв Ҳасан Содик, Жузурулфитнати филфирақилисломиа (Исломий фиркаларда фитна илдизлари (Пайғамбар давридан Содот террор қилинишигача)). Қоҳира: Мадбўлий кутубхонаси, 1993. Б.314316.

32 АлАзҳар 972 йил Қоҳира шаҳрида қурилган жомий масжиддан иборат бўлиб, Мамлуклар даврида мадрасага айлантирилди. 1029 йил тарихга эга бўлган ушбу илм маркази 1936 йил Университет мақомини олди. 1961 йилдан бошлаб ушбу ислом университетининг шариат, дин усуллари, араб тили факултетларига бошқа бир неча факултетлар ҳам илова

қалъасидир», дейди. Унингча «алАзҳар»нинг шайхлари (ўқитувчи устозлари) «кофир бўлган вазирлик» доирасида ишлаганликлари учун кофирдирлар. Уларни ўлдирган киши ўлим жазосига ҳукм қилинмайди³³.

Шундай қилиб, ваҳҳобийлар, ихвонийлар ва 1952 йил улардан ажралиб чиққан «Ҳизбуттаҳрир алисомий» улар билан бир хил моҳиятга эга бўлиб, исломни қайта тиклаш мақсадида ислоҳот олиб бориб, шариатнинг барча асосий қоидаларини оёқ ости қилган ҳолда ислом дини руҳига қарши фаолият юритадилар. Ислом динини ҳаёт доирасидан чиқариб, ўз тубан мақсадларига эришиш учун уни инқироз ва нобудликка олиб бормоқчи бўладилар.

Ислом қонунчилигига тегишли бўлган айрим соҳаларда ислоҳотларни амалга ошириш бўйича иккинчи йўналиш шариатнинг усулларига таянган ҳолда замон талабларига мувофиқ жавоб топишга қаратилган.

Ислом дунёсида қонунлар тизимини тартибга солиш Усманийлар империясида Султон Сулаймон Қонуний (1520-1566) даврида бошланди. Ўша давр шайхулисломи буюк фақиҳ Имодий Муҳаммад Абу Суъуд Афанди кенг кўламли фаолият олиб бориб, Султон Сулаймоннинг энг машҳур “қонуннома”си (қонунлар мажмуаси)ни тўплади. Манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Абу Суъуд Афандининг ёрдами ва раҳбарлигида тузилган қонунлар шариатдан олинган бўлса ҳам, уларнинг бир қисми, айниқса, давлат ерларига тегишли қоидалар кўпинча маҳаллий урфодатларга асосланган эди.

Усманийлар даврида амалда бўлган барча тўпланган ва тўпланмаган қонунларни тўрт турга бўлиш мумкин:

1. Шариатга асосланган қонунлар.
2. Шариат доирасида бўлмаган мавзулар ёки урфодат асосида чиқарилган ҳуқуқий меъёрлар ва низомномалар.
3. Эҳтиёж ва ижтимоий муҳит тақозоси асосида берилган расмий шарҳлар.
4. Ғарбий Оврўпанинг турли давлатлари қонунлари тўпламларидан олинган барча меъёр ва қоидалар.

Ҳукумат раҳбарлари шариат томонидан ҳукм берилмаган ўринлардагина урфодат ёки ўз шахсий ақидаларига асосланиб иш олиб борардилар³⁴.

Бугунги маънода Усманийлар империясида қонунларни тартибга солиш 1839 йилги ислоҳот (танзимот) бўйича салтанат фармони нашр этилиши билан бошланди. Фармонга биноан эски услуб тарк этилиб, ўрнига янги услуб қўлланилиши керак эди. Фармонда ғарб ўлкалари таъсири яққол кўзга ташланади. Масалан, валюта қимматини кўтариш, транспорт йўллари ва каналлар қозиш, тижорат ва қишлоқ хўжалиги ривожини олтидан барча тўсиқларни олиб ташлаш учун Оврўпа маданияти, илму фани ва сармояларидан фойдаланиш фармонда таъкидланади.

қилинди. Ушбу исломий илмий марказда буюк олимлар, жумладан Ибн Халдун ва Шайх Муҳаммад Абдух дарс ўтиб келганлар. Ундан ислом дунёсининг машҳур олимлари чиққан.

33 «Жузурулфитна». Б.353354 ва 361.

34 Исломда ҳуқуқ. Б.302.

1839 йил нашр этилган «Хатти шариф гулхона» ё «Маншури гулхона», яъни реформа фармони асосида ўзгаришлар юз берди. Ушбу фармон ва қонунлар орқали Усманийлар империяси шарқий қиёфадан чиқиб, ғарбий шаклга ўтмоқчи бўлган бир босқичда Мажалла (Мажаллаи аҳкоми адлия) ислом қонунчилиги усул ва қоидаларини сақлаб қолиш учун ягона восита эди. Мажаллада Усманий империясининг фуқаролик кодекси сифатида ҳанафий мазҳаби қоидалари қонун шаклида тартибга солинди. У мамлакат бўйича амалга оширилган реформанинг маҳсули эди.

1839 йилгача мамлакатда фақат битта ҳуқуқий тизим, яъни шаръий тизим мавжуд эди. Аммо ундан кейин ўлкада дуалистик ҳуқуқий тизим юзага келди. Бири ислом ҳуқуқи асосида, иккинчиси Оврўпа, айниқса Франция қонунлари асосида амал қиларди.

Мажалла буюк адиб ва сиёсат арбоби Аҳмад Жавдат Пошо раҳбарлигидаги расмий ҳайъат томонидан тузилди. 1851 моддани ўз ичига олган ушбу кодекс бир муқаддима ва 16 китобдан иборат бўлиб, ҳар китоб муайян бир мавзуга бағишланган эди. Масалан, олдисотди, ижара, кафолат, ҳавола, гаров, омонат, ҳадя, ваколат, даъво қилиш каби мавзуларни ўз ичига оларди.

Муқаддимада 99 та умумий фикҳий қоидалар берилган³⁵.

Мажалла кенг кўламда тарқалди. Ҳатто Ғарб олимлари томонидан ҳам яхши кутиб олинди. Лекин унинг камчилиги унда қаттиққўлликка йўл қўйилганлиги ва бошқа мазҳаблардан фойдаланилмаганида эди. Шунинг учун империядаги барча эҳтиёжларга жавоб беришга қодир эмасди. Шу сабабли 1908 йилда Туркияда Машрута (Конституциявий монархия) юзага келгандан кейин Мажалла танқид остига олинди.

Мажаллани ислоҳ қилиш бўйича фаолиятлар олиб борилган бўлса ҳам, бирор натижага эришилмади. 1926 йилда давлат қарори асосида Швейцария қонунлари ратификация қилиниб, Мажалла бекор қилинди³⁶.

Шуни қайд қилиб ўтиш жоизки, ислом оламида илк яратилган кодекс - Мажалла Туркияда 1926 йилгача, Сурияда 1949 йилгача, Эронда 1953 йилгача, Иорданияда 1976 йилгача, Ливанда 1976 йилгача амал қилган. Ҳозирги кунда ҳам Исроил, Кувайт ва Кипр қонунларида қисман унинг таъсири бор³⁷.

Замонавийлаштириш (модернизация) тарафдорлари. XX асрга келиб шариятни замонавийлаштириш ҳақида фикрлар пайдо бўла бошлади. Уларнинг бу ҳаракатини қўллаб-қувватловчилари бўлганидек уларга қарши турганлар ҳам бор. Замонавийлаштириш тарафдорларидан Муҳаммад Хусайн Ҳайкал шундай дейди:

«Ҳазрат Умар буюк иймон эгаси бўлгани ва изчиллик билан Пайғамбар йўлидан боргани учун ҳатто баъзан наснинг зоҳирига муҳолиф бўлса ҳам жасорат билан ижтиҳод қиларди. Агар бирон бир насни амалга ошириш учун жамият ҳаётида ўрин қолмаган бўлса уни татбиқ этмасди. Жамият ҳаётида насни таъвил³⁸ этиш зарурати

35 Қаранг: «Мажаллаи аҳкоми адлия». Истанбул: Матбаи Усмания, 1300 х.й. 2100 моддалар.

36 Исломда ҳуқуқ. Б.328329.

37 А.Раҳмонов, А.Раҳмонов. Исламское право. О'ЎЮ учун дарслик. Т.: «Янги аср авлоди», 2003. Б.159.

38 Сўзни юзаки маъносидан фарқлироқ этиб изоҳлаш, сўзнинг ички маъносини ёритиб бериш ва тафсир қилиш.

юзага келганда уни таъвил қиларди. У ҳар доим ҳукмларни, ислом руҳи ва ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) таълимоти билан ҳамоҳанг сақлаган ҳолда жамият ҳаёти билан уйғунлаштиришга ҳаддан ортиқ қизиқарди».

Абдуллоҳ Аҳмад анНаим бу фикрни давом этдириб, шундай дейди: «Бунинг мисолларидан бири шундаки, Тавба сурасининг 60-оятининг садақот (закот)нинг тарқатилиш ўринларини очиқойдин ва қатъий шаклда кўрсатиб берган. Улардан бири «**муаллафат ал-қулуб**»³⁹ эди. Ушбу гуруҳнинг дўстлиги ва ҳимоясини сақлаш мақсадида Қуръон ва Сунна орқали муайян улушлар қатъий ва очиқ суратда белгилаб берилган эди. Лекин ҳазрат Умар ижтиҳод асосида уларга ушбу шаръий улушни беришдан бош тортди. Унинг далили шундай эдики, мусулмонлар кучсиз ва ёрдамга муҳтож бўлган бир пайтда уларга бундай улуш бериларди. Энди эса шароит ўзгариб (уларнинг ҳимоясига эҳтиёж қолмаган бир даврда), садақот манбаидан уларга тўланадиган улуш бекор қилинди.

Бу ҳақда Муҳаммад Юсуф Мусонинг фикри эса қуйидагича: «**Муаллафатул қулуб**» таниқли кишилардан иборат бўлиб, уларнинг айримлари ислом йўлидан бордилар ва айримларининг оқибати бу жиҳатдан яхши бўлмади. Уларнинг кўнгилларини юмшатиш мақсадида шариат эгаси томонидан бир катта ҳикматни кўзлаб, улар учун садақот (закотлар)дан бир улуш фарз қилиб тайинланган эди. Улардан баъзилари, масалан, Муовия ҳақиқий исломга ўтиб, катта хизматларни бажардилар».

Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлик чоғларида уларга улушларини бериб турар эдилар. Масалан, Анас ибн Молик ривоятига кўра, Хунайн ўлжаларидан Ақраъ ибн Ҳобисга 100 туя ва Уяйна ибн Ҳиснга 100 туя бердилар. Лекин Ҳазрат Умар бу улушни уларга тўлашдан бош тортди.

Ҳазрат Умар фикрича, ушбу ҳукмнинг келиб чиқишига туртки бўлган сабабнинг орадан кетганлиги учун мазкур ҳукм ҳам ўз эътиборини йўқотган эди⁴⁰.

Исломда энг қадим замонлардан буён шундай собиқа (ўтмиш мисоллари) борки, сиёсий мулоҳазаларни назарда тутган ҳолда ижтиҳод орқали ҳосил бўлган хулосани қабул қилиш ҳатто баъзан насс доирасидан чиқиш бўлса ҳам зарур деб биладилар⁴¹.

Ислом ҳуқуқи манбаларини бугунга қадар ўрганиб келган ишимиздан бошқача бир тарзда, яъни мазҳабий услубда эмас, балки қиёсий услубда ўрганишимиз керак. Негаки, қиёсий ўрганиш услуби ғарб ҳуқуқи ва қонунчилигини ривожлантириб, бугунги даражага кўтарди. Бундай сермахсул илмий услуб ёрдамида биз ота-боболаримиз фуруълфиқх (фиқх тармоқлари) бўйича қолдирган қимматли хазиналарни ўзлаштириб олишимиз мумкин⁴². Ижтиҳод тўхтаганда мусулмонларнинг ҳаётий жараёни ҳам қотиб қолар эди. Негаки, маданият ҳар доим янги ҳодисаларни юзага келтиради. Агар биз ижтиҳод орқали уларга ёндашмасак, улар баъзан динимизга

39 Муаллафатулқулуб - кўнгилларини юмшатиб исломга рағбатлантиришлари назарда тутилган бир гуруҳ араб раҳбарлари ва саркардаларидир.

40 «Ислом ҳуқуқи тарихи». Б.64.

41 Абдулло анНаим. Ислом қонунларини ривожлантириш йўлида. Б.56.

42 Ислом ҳуқуқи тарихи. Б.15.

мувофиқ ва баъзан муҳолиф бўлиб туриши мумкин. Ўшанда биз ҳайратга тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас.

Буюк мазҳаблар асосчилари ўзлари ижтиҳод қилган ҳолда бошқаларни ҳам ижтиҳод қилишга чорладилар. Улар ҳеч қачон ижтиҳод эшиги ёпилган деб айтмаганлар. Бундай фикр улардан кейин келган ва уларга нисбатан илми кам ва шахсияти кичик бўлган олимлар томонидан билдирилган⁴³.

Бу борада охириги давр олимларининг тутган йўли ижтиҳод эшиги асрлардан буён ёпилган деб билувчи кишилар йўналишидан устун туради. Таклифлар (ҳаётдан келиб чиқадиган заруратлар) эшиги очиқ турган ҳолда ижтиҳод эшигини ёпиш хатодир⁴⁴.

Саҳобалар давридан кейин шаҳарлар кенгайиб, мужтаҳидлар кўпайгандан сўнг ҳам ижмо қилиш мумкинми, деган саволга кўпчиликнинг фикрича «мумкин» деб жавоб беради. У, бундай деб қўшимча қилади: «Менимча ҳар бир мамлакат кенг кўламли илму маданият намояндалари бўлган ўзининг энг яхши вакиллари танлаб олиб, улардан ислом мажлиси (кенгаши) тузилиши керак. Бундай мажлис исломий насларни текшириб, муслмон жамоалари муаммолари ва эҳтиёжидан келиб чиқиб, уларнинг шароитларини билиб олгандан кейин ўз фатволарини чиқаради.

Шундай кенгаш мавжуд бўлганда эди, биз ундан банклар, акциялар ва бошқа кўп муаммолар ҳақида фатво сўрардик⁴⁵.

Шундай қилиб, сўнгги йилларда ислом ҳуқуқи олимлари ислом қонунчилигига тегишли баъзи бир ҳуқуқий масалаларни қиёс, ижмо ва ижтиҳоддан кенг кўламда фойдаланиб, давр талабини назарда тутган ҳолда замонавийлаштиришга қаратилган ғояларни илгари суриб, ўз асарларини нашр этиб келмоқдалар. Улардан энг таниқлиларидан Муҳаммад Саид Ашмовий (Миср), Муҳаммад Аркун (Жазоир), ал-Жобирия (Марокаш), Абдулло анНаим (Судан), Суруш (Эрон) ушбу соҳага доир бир қатор асарлар муаллифлари ҳисобланадилар.

Абу Ҳайён Тавҳидий Масквайҳ (Маскуя)дан: «Нега бир фақиҳ бирор бир масалани ҳалол деб ҳукм чиқарса, бошқа бир фақиҳ уни ҳаром деб ҳукм қилади», деб сўраганда, унга: «Бу - замон ва маконнинг ихтилофидан келиб чиқади, бир нарса бир замон ва маконда ҳалол бўлса, бошқа бир замон ва маконда ҳаром бўлиши мумкин», деб жавоб берган экан⁴⁶.

Бугунги кунда ислом қонунчилиги тизимидан, айниқса асрлар давомида буюк фақиҳларимиз илмий фаолиятлари натижасида халқимиз урфодатларига уйғунлаштирилган қоидаларидан давр талабини назарда тутган ҳолда ҳуқуқшунослик фанлари ва қонунчилик тизимини ривожлантириш соҳасида бир манба сифатида фойдаланишимиз мумкин.

References:

43 Ўша асар, ўша жой.

44 Аббос Махмуд алАққод. «АдДимукратия филислам». Қохира. Б.113.

45 Аҳмад Шалабий. Исломий тафаккурда суд ва қонун. Б.182.

46 Аҳмад Шалабий. Исломий тафаккурда суд ва қонун. Б.213.